

УДК: 159.923.2

АРХІТЕКТОНІКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Липка А.О.

Тернопільський національний економічний університет, Україна,
Тернопіль

У статті обґрунтовані акценти пізнання проблематики відповідальності в історико-правовому і психологічному аспектах, виокремлені зовнішній (через виконання соціальних ролей) та внутрішній (характеризує особистість під час дотримання моральних вимог) формовияв відповідальності, запропоноване авторське погрупування типів відповідальності (індивідуалістський, персоніфікаціоністський, комунітарианістський, колективістський) із аспектами відповідальності (ретроспективним та перспективним), охарактеризовані й розмежовані істинна відповідальність та відповідальна діяльність, проаналізована відповідальність як основа соціальної зрілості та фахової практики особистості й, насамкінець, описана професійна відповідальність як інтегральна характеристика чи риса людини як особистості, котра є вагомою складовою її світоглядних позицій, життєдіяльності й повнофункціонального розвитку загалом.

Ключові слова: психологічне пізнання, відповідальність, особистісна риса, психологічна структура відповідальності, типи відповідальності, професійна відповідальність, особистість, ретроспективний та перспективний аспекти відповідальності.

Липка А.О. Архитектоника психологического исследования ответственности личности/ Тернопольский национальный экономический университет, Украина, Тернополь

В статье обоснованы акценты познания проблематики ответственности в историко-правовом и психологическом аспектах, выделены внешний (посредством выполнения социальных ролей) и внутренний (характеризует личность во время соблюдения моральных требований) формывыявления ответственности, предложено авторское группирование типов ответственности (индивидуальная, персонификационистская, коммунитаристская, коллективистская) с аспектами ответственности (ретроспективным и перспективным), охарактеризованы и разведены истинная ответственность и ответственная деятельность, проанализирована ответственность как основа социальной зрелости и профессиональной практики личности и описана компетентностная ответственность как интегральная

характеристика или черта человека как личности, которая является весомой составляющей ее мировоззренческих позиций, жизнедеятельности и полноценного развития в целом.

Ключевые слова: психологическое познание, ответственность, личностная черта, психологическая структура ответственности, типы ответственности, профессиональная ответственность, личность, ретроспективный и перспективный аспекты ответственности.

Lypka A.O. Architectonics of psychological research of responsibility of personality / Ternopil National Economic University, Ukraine, Ternopil

Emphasis of cognition the problematics of responsibility in the historical-legal and psychological aspects are substantiated in the article, singled out external (through fulfilling social roles) and internal (characterizes the personality during the observance of moral requirements) form expression of responsibility, proposed author's grouping of types of responsibility (individualistic, personificationistic, communitarism, collectivistic) with aspects of responsibility (retrospective and prospective), characterized and delineated true responsibility and responsible activity, analyzed responsibility as the basis of social maturity and professional practice of personality and, finally, described professional responsibility as an integral characteristic or trait of human as personality who is a significant component of its worldview, life activity and fully functional development in general.

Keywords: psychological cognition, responsibility, personal trait, psychological structure of responsibility, types of responsibility, professional responsibility, personality, retrospective and prospective aspects of responsibility.

Вступ. Багатогранність функціонування сучасного суспільства як динамічного соціального організму, зростання темпів його трансформації зумовлюють потребу розвитку професійної відповідальності особистості, що є неодмінною умовою розбудови нашої держави. Дослідження рівнів сформованості вказаної відповідальності – актуальна проблема сучасної вищої освіти, оскільки сумлінна особистість здатна не лише до постійного саморозвитку, особистісного самовдосконалення, а й до ефективного виконання в майбутньому відповідних професійних обов'язків, завдань і функцій. Від рівня розвитку відповідальності водночас залежить і добробут *сім'ї як клітинки суспільства*, так і етносу, нації та держави в цілому. Звісно, безвідповідальна поведінка особи – пагубна не тільки для неї, а й для оточення, з яким вона взаємодіє. В наукових розвідках ця проблема вивчається комплексно і водночас як

одна з актуальних у філософії, соціології, етиці, педагогіці та психології.

Загалом психологічні аспекти відповідальності як стійкої особистісної характеристики людини ретельно висвітлені у працях К. Муздибаєва, М. Савчина, Л. Татомир, М. Дригус та інших дослідників. Водночас С.Л. Рубінштейн обґрунтував відповідальність в ретроспективному (за здійснену роботу) і перспективному аспектах (що треба зробити) [1]; К.О. Абульханова-Славська проаналізувала відповідальність та ініціативу як форми активності суб'єкта [2]; К. Муздибаєв характеризує відповідальність через соціальність цього явища [3]; Ж. Піаже акцентує увагу на внутрішній відповідальності; Т.М. Титаренко розглядає відповідальність та свободу у тематичному форматі вчинкової природи і життєвого шляху людини [4]; М.В. Савчин розробив психологічну концепцію відповідальної поведінки особистості та обґрунтував структурні компоненти відповідальності [5]; О.Є. Фурман описала громадянську відповідальність особистості та запропонувала систематику феноменологічних проявів відповідальності [6; 7] тощо.

У наукових працях К. Абульханової-Славської, М. Боришевського, Л. Колберга, Г. Костюка, Ж. Піаже, Дж. Роттера, В. Франкла, М. Савчина, К. Муздибаєва, С.К. Шандрука, О. Фурман відповідальність розглядається як одна із найважливіших якостей, котра інтегрує всі психічні функції особистості та дає змогу суб'єктивно сприймати нею навколишню дійсність, емоційно ставитись до обов'язку; як моральна риса людини та як вдача, що зосереджує в собі усвідомлені нею обов'язок, зобов'язання, життєву позицію, самостійність, самоконтроль, добровільність, свободу [3; 5; 6; 7; 8; 9; 19]. Водночас відповідальність – це складна особистісна риса людини, котра поєднує її когнітивні, емоційно-вольові, моральні інтенції (наміри) та дії, що формовиявляються у процесі свідомого прояву різних форм активності людини (поведінка, діяльність, спілкування, творчість, вчинки) [3; 5; 6; 7; 10; 11; 12; 19; 20 та ін.].

У цьому контексті аналізування прагнемо інтегрувати різні уявлення і погляди на природу людської відповідальності, організувавши здобуте знання у вигляді *архітектоники*. Під останньою І. Кант у творі «Критика чистого розуму» розумів вчення про Наукове взагалі, і, отже, вона (архітектоніка) необхідно належить до методології дослідження.

Формулювання мети статті та завдань. Метою є методологічне обґрунтування психологічних способів вивчення відповідальності особистості як вагової складової її світогляду, життєдіяльності й соціальної зрілості, а **завдання** полягають у тому, щоб проаналізувати: а) історико-психологічні витоки пізнання проблематики відповідальності; б) зовнішній та внутрішній

формовияви відповідальності; в) взаємозв'язок типів і аспектів відповідальності; г) професійну відповідальність як інтегральну соціально-психологічну рису (характеристику) особистості.

Виклад основного матеріалу статті. Проблема відповідальності вивчалася ще у давнину, зокрема античними філософами. Вони досліджували її у взаємозалежності «людина – соціум», «мораль – право» тощо. Також у філософів категорія «відповідальність» була майже тотожна категоріям «розумність» та «справедливість». Іншими словами, мовиться про таку поведінкову чи вчинкову активність людини, котра не суперечить закону, а, навпаки, дотримується його, тобто діє в тандемі з ним.

У XVIII ст. в інститутах влади застосовувався термін «відповідальність». «До прикладу англійський філософ Р. Маккіон у 1957 році на міжнародній конференції у Парижі, присвяченій проблемі відповідальності, зазначав, що наукова категорія «відповідальність» уперше з'являється у 1787 році в епоху англійської та французької революцій» [цит. за 13, с. 94]. О.С. Капінус пише, «... що існують дещо інші думки з приводу виникнення дефеніції «відповідальність», а саме вона зустрічається у Ієремії Бентама у 1776 році, коли йдеться про відповідальність правителів, котра визначається як право підлеглого вимагати публічної звітності за будь-яку дію влади щодо нього» [13, с. 94]. Констатуємо, що категорія «відповідальність» певною мірою має правове чи юридичне підґрунтя виникнення. Варто підкреслити і те, що у першопричинному значенні, себто історично, відповідальність загалом асоціювалася із провинною чи покаранням.

Водночас у юриспруденції відповідальність в основному пов'язується із дотриманням норм права, тоді як у психологічному пізнанні обґрунтовується у взаємозв'язку із поняттям «особистість», когнітивними станами людини, її поведінкою, емоційно-вольовою сферою тощо. «В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності» [10, с. 49, 50]. Тому вона є своєрідною «...формою активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії» [6, с. 66].

Утім відповідальність як міра покарання за недотримання «букви закону», що розглядається у юриспруденції, опирається на державний примус (наприклад, методи покарання тощо), постає перед людиною у вигляді зазнавання нею певних втрат (скажімо, зміна чи пониження посадового статусу) та ін. Отож, вважаємо, що *правова відповідальність* суголосна *зовнішнім формовиявам* людини на її індивідуальному рівні та властива їй під час виконання нею соціальних ролей у суспільстві, а *внутрішня характеристика*

відповідальності – морально-етична – описує її поза виконанням соціальних (публічних) ролей.

На підтвердження цього, зазначимо, що у філософському словнику відповідальність обґрунтовується як “категорія етики і права, що відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особистості до суспільства, котре характеризується виконанням свого громадського обов’язку та правових норм” [14, с. 324]. У словнику з етики (та науковій літературі, коли здебільшого аналізується внутрішня сторона відповідальності) вона «... розглядається як етична категорія та моральне поняття» [13, с. 95], що “характеризує особистість з огляду на виконання нею моральних вимог, які відображають рівень її участі у власному моральному вдосконаленні” [15, с. 232]. У психологічній енциклопедії відповідальність тлумачиться як «внутрішня саморегуляція і самодетермінація зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних вчинків і їх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті» [12, с. 60].

Під час аналізу цієї проблеми та цитованих визначень стає зрозуміло, що вирізняють зовнішню і внутрішню сторони відповідальності особистості як цілісного феномена дійсності або, іншими словами, вона (відповідальність) утримує зовнішній і внутрішній формовияви. До першого належать: а) суб’єкт (хто відповідає), б) об’єкт (за що відповідає) й в) інстанції (перед ким відповідає). У ролі суб’єкта може бути особа, колектив, велика чи глобальна спільнота, чия індивідуальна, групова або масова діяльність підлягає оцінці. Суб’єкт несе відповідальність за об’єкт [10, с. 50–51]. Взаємозв’язок суб’єкта та об’єкта свідчить про те, що *відповідальність особистості може поставати у двох аспектах*: а) за виконану дію (ретроспективна); б) за те, що потрібно здійснити чи зробити (перспективна відповідальність) [1].

У зв’язку з існуючими аспектами розгляду відповідальності, можемо погрупувати запропоновані у психологічній думці *типи відповідальності* [6]. Зокрема, а) *«індивідуалістський тип відповідальності* (переважають інтереси Я, присутня домінантна модальність – незалежне Я) й б) *персоніфікаціоністський* (походить від слова «persona», лише інтереси Ми в контексті прийнятих груп: сім’я, сусіди, друзі, співробітники та ін.; домінантна модальність – взаємозалежне Я до осіб, яких ціную і приймаю)» [6, с. 76], співвідносимо із *ретроспективним аспектом*, а в) *«комунітаріаністський* (збалансування переваг індивідуалістського (повага до Я) та колективістського (турбота про Ми) типів відповідальності; домінантна модальність – поєднання кращого із незалежного і взаємозалежного Я» [6, с. 76]; назва третього типу

відповідальності (комунітаріаністського) бере коріння із соціологічних досліджень, де поєднується все краще із індивідуалістських та колективістських цінностей та обґрунтовується «концепція комунітаріанізму» [16]) і г) *колективістський* (альтруїстичні інтереси Ми в контексті Вони (стійка ознака); домінантна модальність – взаємозалежне Я) [6] *із перспективним аспектом відповідальності*. Таке запропоноване нами погрупування зумовлене часовим критерієм розподілу, тобто стосується як минулого (здійсненого, вчиненого, створеного), так і майбутнього (плани, мрії, програми та ін.).

Звісно, що сім'я як мала соціальна група створює підґрунтя для розвитку відповідальності або безвідповідальності особи. Власне у ній наслідуються моральні норми, заборони, ставлення, установки та цінності. Коли у сім'ї між батьками і дітьми панує справедливий плюс турботливий, доброзичливий, надійний, щирий мікроклімат, де свобода водночас поціновується й підтримується, то такі відносини сприяють вияву «істинної відповідальності» [17, с. 93] та стимулюють «становлення емоційно стійкого характеру» [6, с. 67]. Водночас, якщо у сім'ї переважає диктат чи авторитарність, непосильна вимогливість, то в дитини-підлітка розвивається страх бути покараним, виникають тривога, схильність до обману та інші негативні емоційні стани й формується «відповідальна діяльність» [17, с. 93]. Інакше кажучи, у нащадка з'являються такі форми поведінки, котрі ґрунтуються на обов'язку й спрямовані на уникнення покарання.

Відтак на сьогодні виокремлюються відомі у сучасному психологічному дискурсі *два інтерпретаційні погляди до розуміння проблеми відповідальності*: а) відповідальність через обов'язок, дисциплінованість, зобов'язання тощо та б) «відповідальність як поняття зі світу свободи» [18, с. 281], що дають змогу поіменувати перший, посилаючись на І.О. Кочаран, «відповідальною діяльністю», а другий «істинною відповідальністю», в межах яких здійснюються різноманітні дослідження цього феномена спільнотою науковців. На наше переконання, «відповідальність у прямому значенні цього слова – повністю добровільний акт; бути «відповідальним» – значить бути вільним...» [18, с. 124]. Адже «свобода і відповідальність взаємопов'язані, тому що перша реалізується лише через відповідальність, а остання – через свободу» [5, с. 17].

Отож відповідальність як риса особистості та її різновиди (відповідальна діяльність та істинна відповідальність) формуються у взаємодії з іншими психічними властивостями шляхом оволодіння нею відповідних знань, норм, установок, цінностей і через їх дотримання чи нехтування (тобто безвідповідальність) у суспільному житті.

Воднораз М.В. Савчин підкреслює, що для функціонування відповідальності важливе значення мають моральні конструкти свідомості як специфічні засоби моральної інтерпретації реальності, через формат яких суб'єкт сприймає дійсність і себе в ній [5]. І.Д. Бех зазначає, що відповідальність не може існувати без волі, котра є психічним механізмом духовного саморозвитку особистості як практична сторона психіки, що утримує в собі самоаналіз свого стилю співробітництва з іншими людьми [8]. Окрім того, К. Муздибаєв, характеризуючи еволюцію відповідальності, констатує соціальний характер цього феномену [3]. Недаремно у психологічних дослідженнях досить часто відповідальність розглядають як показник соціальної зрілості і як першооснову професійності людини [3; 5; 8]. К.К. Платонов застосовує термін «мінімум соціальної зрілості особистості» та позначає його як той етап її розвитку, коли у її спрямованостях виникають соціальні норми і правила взаємодії. Останні визначають здатність особи діяльно, активно, самостійно і водночас відповідально брати участь у житті суспільства і дають змогу професійно вдосконалюватись та суб'єктно й індивідуально зростати.

Відомі фундатори психології – С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Г.С. Костюк, В.А. Роменець, В.І. Слободчиков та ін. – поняття «зрілість» тлумачать як зростання чи вдосконалення людини в її власному особистісному та індивідуально-психологічному розвитку. Зрозуміло, що у цьому разі індивідуально-психологічні властивості набувають нової якості, а також актуалізуються спрямованість, досвід, інтелект, потребо-мотиваційна й ціннісно-смилова сфери; з'являються нові атрибути соціальної зрілості: самостійне прогнозування своєї поведінки, здійснення автономного життєвого вибору; мобілізуються процеси виконання конче важливих рішень усупереч різним життєвим обставинам тощо. Тому, посилаючись на позицію А.О. Реана, підтримуємо його та суголосні з ним погляди, що відповідальність є одним із засадничих компонентів соціальної зрілості. Крім того, М.М. Бахтін вважає, що вона (відповідальність) – атрибут зрілого вчинку, довершеного особистісного вчинення. Відтак констатуємо, що відповідальність – це те, що вирізняє соціально зрілу особистість від середньої норми.

Власне відповідальність як показник соціальної зрілості відіграє винятково важливу роль й у становленні професійності людини, є необхідною складовою будь-якої її фахової діяльності (А.А. Карпов, Ю.П. Платонов, Т.Ю. Базаров, В.А. Бодров та ін.). У зв'язку з цим науковці виокремлюють *професійну відповідальність*, яка «відображає особливості поведінки людини в трудовому процесі, визначає її ставлення до своїх професійних обов'язків, повноту

дотримання норм, що прийняті в організації» [9, с. 2]. На думку О.М. Шалдибіної, «професійна відповідальність належить до групи таких характеристик, як «самоактуалізація», «внутрішній контроль», «емоційна рівновага», «компетентність у часі» і має інтегративний характер» [9, с. 3, 6]. До того ж особи із високим рівнем прояву такої відповідальності співвідносять результати своєї праці перш за все із власними діями, вчинками і беруть на себе відповідальність за результати та наслідки своєї роботи (навіть тоді, коли вони занадто інноваційні і, до прикладу, не дуже ефективні).

На переконання Дж. Роттера, як відомо, є два локуси контролю (один спрямований на негативну, інший – на позитивну Я-концепцію) або типи локалізації чи відповідальності – екстернальний та інтернальний, котрі дають змогу ґрунтовніше пізнати цей феномен. Зокрема, перший характерний для тих осіб, які вважають, що все, що трапляється у їхньому житті (перемоги, негаразди), пов'язане із зовнішніми обставинами, скажімо, везінням тощо. Другий тип локалізації властивий тим особам, котрі вважають особисто себе відповідальними за все, що відбувається з ними у житті, тобто беруть повну відповідальність на себе і в ситуаціях успіху та невдач. У цьому разі зрозуміло, що у формуванні професійної відповідальності велике значення має властивий людині локус контролю, або установка (як називає Дж. Роттер). Відомо, що, інтернали менш тривожні, емоційно стабільні, морально нормативні, довірливі, не схильні до депресії чи агресії, а екстернали, навпаки, підозрілі, егоїстичні, депресивні, авторитарні. Відтак констатуємо, що наявність інтернальності характеризує особистість із якісно іншим рівнем професійної відповідальності, тобто стабільної професійної відповідальності (а також переважанні позитивної Я-концепції), на відміну від екстерналів, котрим властивий ситуаційний (Дж. Роттер називає варіативний) рівень названої відповідальності, себто той, що залежить від конкретної ситуації, завдань, обставин та установок цієї людини. Теорія локусу контролю, ґрунтуючись на дихатомійних ідеях стабільності-варіативності, внутрішнього-зовнішнього, дає змогу чітко розмежовувати психологічно окреслені нами види професійності.

Отже, професійна відповідальність – це інтегральна соціально-психологічна характеристика особистості (її властивість чи риса), котра сприяє якісному і продуктивному виконанню нею професійних зобов'язань й обов'язків, та водночас її готовність відповідати за результати власних зусиль, а також вміння економно й ефективно використовувати час у просторі людських взаємин. Для розвитку і становлення такої особистісної риси вагоме значення має усвідомлення нею того, що вона може (здатки, здібності, знання, уміння навички, компетентності), ким вона є (власне її особистісні риси) і чого прагне (потребо-мотиваційна сфера).

Узагальнюючи, стверджуємо, що професійна відповідальність – важлива складова світогляду і життєдіяльності особистості, її психосоціального розвитку й становлення як повноцінного громадянина. Вона є вагомим основою і створює фундамент продуктивних стосунків між людьми, а тому має відношення до різних аспектів їхньої професійної поведінки, діяльності, вчинків.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

1. Відповідальність у загальнонауковому розумінні ґрунтується на філософському вченні про соціальну зумовленість поведінки людини та її зв'язку зі свободою й необхідністю як передумовою реалізації особою функцій суб'єкта оновлення світу. Вихідним пунктом визначення міри відповідальності у загальнофілософському аспекті в усі епохи було вирішення питання про співвідношення свободи і необхідності. Передумовою відповідальності є вибір індивідом можливої поведінки.

2. Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибором цілей та способів, методів і стилів її досягнення, а також наполегливістю, обов'язковістю, чесністю, активною життєвою позицією, самостійністю, самоорганізацією тощо.

3. Відповідальність особистості формується у процесі спільної діяльності у результаті інтеріоризації соціально-культурних знань, норм, цінностей, установок, ідеалів, взірців поведінки тощо. Ця риса людини наявна як у її свідомості, так і в характері, вчинках, вольовій сфері.

4. Загалом відповідальність – категорія психосоціальна, оскільки завжди відображає ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам, а також конкретним історичним нормам і загальним інтересам їхнього життєповсякдення. Вона зумовлена закономірностями сумісного проживання людей, потребою взаємопідпорядковувати свої цілі та діяння, у зв'язку з чим кожна особистість діє як активний носій певних соціальних зобов'язань (статусів, ролей, функцій, покликання тощо),

5. Евристичним для подальших наукових розвідок є розгляд «сьогочасного аспекту відповідальності» особистості, що відповідно співвідноситься із її теперішнім, а не лише з ретроспективною чи перспективною.

Література:

1. Рубинштейн С. Л. *Бытие и сознание. Человек и мир*: [кн. для психологов, философов] / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
2. Абульханова-Славская К. А. *Стратегия жизни*: [монография] / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 300 с.

3. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
4. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності: [монографія] / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
5. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / М. В. Савчин. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
6. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / О. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – №1. – С. 65–91.
7. Фурман (Гуменюк) О. Методологічний аналіз засадничих передумов становлення громадянської відповідальності молоді/ О. Фурман (Гуменюк) // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 7. – С. 10–13.
8. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання // Початкова школа. – 1994. – №9–10. – С. 4–8.
9. Шалдыбина О. Н. Профессиональная ответственность в структуре социально-психологических характеристик личности руководителя низового звена: автореф. дисс. канд. психол. наук. спец. 19.00.05. «Социальная психология» / О. Н. Шалдыбина. – Самара, 2009. – 16 с.
10. Третьяченко В. В., Баранова С. В., Бочонкова Ю. О., Тереніна Л. В. та ін. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: [монографія] / За заг. ред. Третьяченко В. В. – Луганськ: Світлиця, 2006. – 352 с.
11. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
12. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядн. О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
13. Капінус О. С. Аналіз виникнення і розвитку наукової дефініції «відповідальність» / О. С. Капінус: мат-ли Міжнар. науково-практ. конф. [«Соціально-психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобалізованого світу»], (Тернопіль, 16–17 травня 2013 р.) / МОН України, Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль: Економічна думка, 2013. – С. 94–95.
14. Философский словарь / Под ред. И. Г. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
15. Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
16. Майерс Д. Социальная психология: учеб. пособ. / Дэвид Майерс; [пер. с англ. С. Меленевская, В. Гаврилов, Д. Викторова, С. Шпак]. – СПб.: Питер, 1996. – 684 с.

17. Кочаран І.О. Вплив сімейного виховання на формування особистісного симптомокомплексу відповідальності / І.О. Кочаран // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 17 (20). – С. 90–98.
18. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М.: Республика, 1990. – 430 с.
19. Шандрук С.К. Психологія професійних творчих здібностей: [монографія] / С.К. Шандрук. – Тернопіль: Економічна думка, 2015. – 357 с.
20. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: [монографія] / А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.

Referenses:

1. Rubinshtejn S. L. Bytije i soznanije. Chjelovjek i mir: [kn. dlja psihologov, filosofov] / Sjergjej Ljeonidovich Rubinshtejn. – SPb.: Pitjer, 2003. – 512 s. [In Ukrainian].
2. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Stratjegija zhizni: [monografija] / Ksenija Aljexandrovna Abul'hanova-Slavskaja. – M.: Mysl', 1991. – 300 s. [In Russian].
3. Muzdybajev K. Psihologija otvjetstvjenosti / K. Muzdybajev. – L.: Nauka, 1983. – 240 s. [In Russian].
4. Tytarenko T.M. Zhyttievyyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti: [monohrafiia] / Tetiana Mykhailivna Tytarenko. – K.: Lybid, 2003. – 376 s. [In Ukrainian].
5. Savchyn M.B. Psykholohiia vidpovidalnoi povedinky: [monohrafiia] / M.V. Savchyn. – K: Ukraina-Vita, 1996. – 130 s. [In Ukrainian].
6. Furman O. Hromadianska vidpovidalnist osobystosti yak predmet psykholohichnoho doslidzhennia / O. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2015. – №1. – S. 65–91 [In Ukrainian].
7. Furman (Humeniuk) O. Metodolohichniy analiz zasadnychkykh peredumov stanovlennia hromadianskoj vidpovidalnosti molodi/ O. Furman (Humeniuk) // Vitakulturnyi mlyn. – 2008. – Modul 7. – S. 10–13 [In Ukrainian].
8. Bekh I.D. Vidpovidalnist osobystosti yak meta vykhovannia // Pochatkova shkola. – 1994. – №9–10. – S. 4–8 [In Ukrainian].
9. Shaldybina O.N. Profjessional'naja otvjetstvjenost' v strukture social'no-psihologichjeskih haraktjeristik lichnosti rukovoditjelja nizovogo zvjena: avtorjef. diss. kand. psihol. nauk. spjec. 19.00.05. «Social'naja psihologija» / O.N. Shaldybina. – Samara, 2009. – 16 s. [In Russian].
10. Tretiachenko V.V., Baranova S.V., Bochonkova Yu.O., Terenina L.V. ta in. Psykholohichna kultura osobystosti v umovakh hlobalizatsii svitu: [monohrafiia] / Za zah. red. Tretiachenko V.V. – Luhansk: Svitlytsia, 2006. – 352 s. [In Ukrainian].

11. Ionas H. *Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii* / H. Yonas; per. z nim. – K.: Libra, 2001. – 400 s. [In Ukrainian].
12. *Psykhologichna entsyklopediia* / Avtor-uporiadn. O.M. Stepanov. – K.: Akademvydav, 2006. – 424 s. [In Ukrainian].
13. Kapinus O.S. *Analiz vynyknennia i rozvytku naukovoï definityi «vidpovidalnist»* / O.S. Kapinus: mat-ly Mizhnar. naukovo-prakt. konf. [«Sotsialno-psykhologichni vymiry profesiinoï maisternosti osobystosti v umovakh hlobalizovanoho svitu»], (Ternopil, 16–17 travnia 2013 r.) / MON Ukrainy, Ternopilskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2013. – S. 94–95 [In Ukrainian].
14. *Filosofskij slovar'* / Pod rjed. I.G. Frolova. – M.: Politizdat, 1991. – 560 s. [In Russian].
15. *Slovar' po etikje* / Pod rjed. A.A. Gusjejnova i I.S. Kona. – 6-je izd. – M.: Politizdat, 1989. – 447 s. [In Russian].
16. Majjers D. *Social'naja psihologija : uchjeb. posob.* / Djevid Majjers ; [pjer. s angl. S. Mjelenjevskaja, V. Gavrilov, D. Viktorova, S. Shpak]. – SPb.: Pitjer, 1996. – 684 s. [In Russian].
17. Kocharan I.O. *Vplyv simeinoho vykhovannia na formuvannia osobystisnogo symptomokompleksu vidpovidalnosti* / I.O. Kocharan // *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologiji.* – Vyp. 17 (20). – S. 90–98 [In Ukrainian].
18. Fromm E. *Psihoanaliz i etika* / E. Fromm. – M.: Respublika, 1990. – 430 s. [In Russian].
19. Shandruk S.K. *Psykhologijia profesiinykh tvorchykh zdibnostei: [monohrafiia]* / S.K. Shandruk. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2015. – 357 s. [In Ukrainian].
20. Furman A.V. *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia: [monohrafiia]* / A.V. Furman. – Ternopil: TNEU, 2016. – 378 s. [In Ukrainian].